

“*Divânu Lugâti’t-Türk*”te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar

Some Religious Concepts in “*Divânu Lugâti’t-Türk*”

İsmail ERDOĞAN^a

^aİslam Felsefesi AD,
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Elazığ

Geliş Tarihi/Received: 29.03.2016
Kabul Tarihi/Accepted: 26.04.2016

Yazışma Adresi/Correspondence:
İsmail ERDOĞAN
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslam Felsefesi AD, Elazığ,
TÜRKİYE/TURKEY
ismailerdogan@firat.edu.tr

ÖZET Kaşgarlı Mahmud’un *Divânu Lugâti’t-Türk* adlı eseri, Türk Dili’nin bilinen ilk sözlüğü olup farklı bölgelerde kullanılan Türk lehçelerindeki söz varlıklarından hazırlanmıştır. Bu eser, Türk lehçelerinin varlıkla ilgili tüm ihtiyaçları karşılamadaki yeterliliğini göstermek amacıyla kaleme alınmıştır. Bunun için de kelime zenginliği bakımından önemli bir eserdir. *Divânu Lugâti’t-Türk*’ten faydalanılarak birçok disipline ait kavramlar türetmek mümkündür. Özellikle tarihi, dinî, ahlakî, felsefî, sosyal, sağlık ve fen ilimlerine ait kavramların Türkçe karşılıklarını bulma hususunda *Divânu Lugâti’t-Türk*’ün önemli bir eksikliği gidereceği kanaatindeyiz. Bu çalışmada İslam Dini’ne ait bazı kavramların *Divânu Lugâti’t-Türk*’teki karşılıkları incelenmeye çalışılacaktır. Araştırmalarımıza göre bu konu ile ilgili yeterli bir çalışma yapıldığını söyleyemeyiz. Bu amaçla eseri incelediğimizde, içerisinde yer alan kelimelerin değişik kullanımlarından hareketle bir takım dinî terimlerin Türkçe karşılıklarını türetmenin mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Bugün Müslüman Türk milletinin kullandığı dinî kavramların tamamına yakını Arapça ve bir kısmı da Farsça’dan alınmıştır. Türkçe dinî terim neredeyse yok gibidir. Halbuki *Divânu Lugâti’t-Türk*’te dinî kavramların bir çoğunu karşılayabilecek kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimeleri bir dinde bulunması gereken prensipler gereği üç kısma ayırmak mümkündür. Bunlar da inanç, ibadet ve ahlak ilkeleridir.

Anahtar Kelimeler: Dinî kavramlar; tengri; yalavaç; biti; uçmak; tamu; muyan

ABSTRACT *Divânu Lugâti’t-Türk* written by Kaşgarlı Mahmud is known to be the first dictionary of Turkish and is comprised of the vocabularies of Turkish dialects. It is written with the aim of showing that Turkish is capable of supplying all the necessary vocabulary in every field. Therefore it is a significant work in terms of its rich vocabulary. It is possible to derive many words for different disciplines by consulting to *Divânu Lugâti’t-Türk*. It is a reference guide for supplying equivalences for concepts regarding, history, religion, ethics, philosophy, social, medical and physical sciences. In this study, it is aimed to investigate the Islamic religious concepts in *Divânu Lugâti’t-Türk*. It is observed that there is a lack of research regarding this topic. With this aim, it can be said that by consulting to different usages of words in *Divânu Lugâti’t-Türk*, it is possible to derive religious words. Most of the vocabulary used in Turkish Muslim society is derived from Arabic and Persian but almost none from Turkish. However, there is enough words that can give equivalences for most of the words in usage. These words could be divided into three in terms of principles in a religion. These are; belief, worship and ethics.

Key Words: Religious concepts; tengri; yalavaç; biti; uçmak; tamu; muyan

Journal of Islamic Research 2016;27(2):164-72

Kaşgarlı Mahmud’un *Divânu Lugâti’t-Türk* adlı eseri, Türkçe’nin bilinen ilk sözlüğü olup farklı bölgelerde kullanılan Türk lehçelerindeki söz varlıklarından hazırlanmıştır. Yazarın iddiasına göre

bu eser, Türk lehçelerinin varlıkla ilgili tüm ihtiyaçları karşılamadaki yeterliliğini göstermek amacıyla kaleme alınmış ve Abbâsî halifesi el-Muktedî bi-Emrillah’a sunulmuştur.¹

Eserin elyazması nüshası 638 sayfa olup, yaklaşık 9000 Türkçe kelime ayrıntılı bir biçimde Arapça olarak açıklanmıştır. Eserde ayrıca Türklerin tarihi, coğrafi yayılımı, boyları, lehçeleri ve yaşam tarzlarına ilişkin kısa bir önsöz ve metin içine serpiştirilmiş bilgiler mevcuttur.

Sözlüğün elde bulunan tek yazma nüshası 1266 yılında Şam’da temize çekilmiş, 1915’te İstanbul’da Ali Emiri Efendi (ö. 1923) tarafından tesadüfen bulunmuş ve 1917’de Talat Paşa’nın (ö. 1921) teşviki ile Kilisli Rıfat Bilge’nin (ö. 1953) gözetiminde basılmıştır. Bir anda bütün Türkologların ilgisini çeken eser, 1928 yılında Türkolog Carl Brockelmann (ö. 1956) tarafından ayrıntılı notlarla Almanca’ya çevrilip yayımlanmıştır.² Günümüz Türkçesine ilk çevirisi Besim Atalay tarafından yapılmış ve 1940’ta Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır. Daha sonra ise Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından yeniden bir çevirisi yapılmış ve 2014 yılında TDK yayınları arasında yer almıştır.

Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk*’ün önsözünde Türk Milleti ve Türk Dili ile ilgili görüş ve inancını ortaya koyduktan sonra, Türkçe’nin önemini ve neden öğrenilmesi gerektiğini özet olarak şöyle anlatır: Buhara’nın sözüne güvenilir imamlarından birinden ve başkaca Nişaburlu bir imamdan işittim ki, Peygamberimiz (Yalvacımız), “*Türk dilini öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır*” buyurmuştur. Bu söz (hadis) doğru ise Türk dilini öğrenmek çok gerekli (vâcib) bir iş olur; yok, bu söz doğru değilse akıl bunu emreder.³

Görüldüğü gibi Kaşgarlı Mahmud, Türkçe öğrenmenin hem dinî hem de aklî bir gereklilik olduğunu belirtmek istemiştir.

Kaşgarlı eserini hazırlarken, Türk milletine ait hikmet, seci, atasözleri, şiir, recez (kaside) ve nesir gibi değişik biçimlerde süsleyerek hece harfleri sırasınca tertip ettiğini belirtmektedir. Ayrıca Türklerin görgü ve bilgilerini göstermek için söyledikleri şiir örneklerini serpiştirmiş, üzüntülü veya sevinçli günlerinde yüksek düşüncelerle söylenmiş olan sözleri de eserine almıştır.

Divânu Lugâti’t-Türk aynı zamanda muhtelif Türk lehçelerinden de sözcükler derleyerek tam anlamıyla yazıldığı çağın Türkçesi olma özelliğini de kazanmıştır. Çünkü Kaşgarlı; Türkmen, Oğuz, Çigil, Yagma ve Kırgız gibi Türk lehçelerini en mükemmel surette elde ettiğini belirtmektedir.⁴

Divânu Lugâti’t-Türk’ten faydalanılarak birçok disipline ait kavramlar türetmek mümkündür. Özellikle tarihî, dinî, ahlakî, felsefî, sosyal, sağlık ve fen ilimlerine ait kavramların Türkçe karşılıklarını tespit etme hususunda *Divânu Lugâti’t-Türk*’ün önemli bir eksikliği gidereceği kanaatindeyiz.

Bugün Müslüman Türk milletinin kullandığı dinî kavramların tamamına yakını Arapça ve bir kısmı da Farsça’dan alınmıştır. Çünkü İslam Dinî’nin kutsal kitabı olan Kur’an-ı Kerim ve Hz. Muhammed’in hadisleri ile ilk dönem kaynaklarının tamamının Arapça olması, ister istemez dinsel kavramların da bu dilden alınması sonucunu doğurmuştur. Bu sebeple inanç, ibadet, ahlak ve tasavvufî kelimelerin büyük bir kısmı da Arapça kökenli kelimelerden oluşmaktadır. Halbuki *Divânu Lugâti’t-Türk*’te dinî kavramların bir çoğunu karşılayabilecek kelimeler bulmak mümkündür.

¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lûgati’t-Türk*, haz. A. Bican Ercilasun- Z. Akkoyunlu, TDK yay. Ankara, 2014, s. 1. (Bundan sonraki atıflarda bu eser “DLT” şeklinde belirtilecektir.)

² Kaçalın M. S. “Divânu Lugâti’t-Türk”, *DİA*, 9, İstanbul, 1994, s. 446-49.

³ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lûgat-it-Türk*, C. I, çev., Besim Atalay, TDK Yay., Ankara, 1992, s. 3-4; a.g.mlf, *DLT*, 1.

⁴ DLT, 2.

Bu konuda daha önce de birtakım çalışmaların yapıldığını bilmekteyiz.⁵ Ancak bu çalışmalar, dinî kavramlar yanında tasavvuf, tarih, Eski Türk inançları ve *Divanu Lüğati’t-Türk*’ün yazılış amaçları gibi diğer konuları da içerisine almaktadır. Bizim yaptığımız bu çalışma ise sadece Divan’da geçen İslam Dini’ne ait kavramlar ile bu kavramların bugün kullandığımız terimlerle karşılaştırılması şeklinde olacaktır. Bunun dışında söz konusu kavramların analitik ve etimolojik incelemelerine, çalışmanın kapsamını çok genişleteceği için fazla yer verilmeyecektir.

Divan’da yer alan dinî kavramlar inanç, ibadet ve ahlak ilkeleri⁶ şeklinde, vahye dayalı bir dinde bulunması gereken prensipler olarak üç başlık altında ele alınabilir.

Divanu Lüğati’t-Türk’te bulunan dinî kavramlara geçmeden önce şunu belirtmeliyiz ki Divan’da genel anlamda “din” ve “şeriat” kavramını karşılamak üzere “*nom*” kelimesi kullanılmaktadır. Mesela “*Tenri nomu*” tabiri Allah’ın dini ve şeriatı anlamına gelmektedir. Kaşgarlı’ya göre bu sözcük Türkçe’ye Çin Dili’nden geçmiştir.⁷

Divan’da Müslüman kelimesinin karşılığı olarak “*çomak*” teriminin kullanıldığını görmekteyiz. Ancak bu kelime Müslümanların kendilerine vermiş oldukları bir isim değil, henüz İslam’a girmemiş olan Uygurlar ve diğer kavimler tarafından Müslümanlara verilen bir isim olarak kullanılmaktadır. Mesela, “*Çomak eri*” denildiğinde müslüman olan bir kişi kastedilmektedir.⁸

⁵ Bu çalışmalar için bkz., Yılmaz N. “XI. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divânü Lugâti’t-Türk’teki Yansımaları”, *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi*, (28-30 Mayıs 2008, Ankara), TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 793-810; Azar B. “Eski Türk İnanç Sistemi ve Divânü Lugâti’t-Türk”, *Rize Üniversitesi Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri*, (17-19 Ekim 2008, Rize), Rize Üniversitesi Yayınları, Rize 2008, s. 147-155. Gökşen C. “Divânü Lugâti’t-Türk’teki Dinî Unsurlar ve Bu Bağlamda Divânü Lugâti’t-Türk’ün Yazılış Amacı”, *Rize Üniversitesi Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri*, (17-19 Ekim 2008, Rize), Rize Üniversitesi Yayınları, Rize 2008, s. 156-165.

⁶ Ahlak ilkeleri bir başka çalışmada başlı başına ele aldığımız için biz bu konuya fazla değinmeyeceğiz. Bkz., Erdoğan, İsmail. “Divânü Lugâti’t-Türk’te Bulunan Ahlakî Terimler”, *Geçmişten Geleceğe Ahlak Sempozyumu*, Bartın, 2015, ss. 397-415.

⁷ DLT, 403.

⁸ DLT, 164.

İNANÇ (İTİKAD) İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

Bir dinde bulunması gereken temel prensiplerden birisi, müntesiplerinden inanılması istenen ve iman esasları denilen ilkelerdir. Her dinin inanç esasları farklı olmakla birlikte ortak olan esaslar da bulunmaktadır. Bu esaslar genelde Tanrı, kitap, peygamber, ahiret, kader ve melek gibi kavramlardır. *Divânü Lugâti’t-Türk*’te de inanç ile ilgili temel kavramların yer aldığını görmekteyiz. Bu kavramlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

İMAN ANLAMINA GELEN KAVRAMLAR

Bugün kullandığımız “iman” kelimesi Arapça kökenli olup, bir sözü tasdik etmek, gönül huzuru ile benimsemek, güven vermek, şüpheye mahal vermeyecek şekilde kabul etmek gibi anlamlara gelmektedir. Dini bir terim olarak ise, İslam inancının temel esaslarını oluşturan Allah, melek, peygamberler, kutsal kitaplar, ahiret ile kaza ve kadere inanmak, bunların gerçek olduğunu kalp ile tasdik ve dil ile de ikrar etmek anlamına gelmektedir.⁹

Divan’da iman kavramını karşılamak üzere “*inan*”, “*büt*” ve “*kirtü*” kelimelerinin kullanıldığını söyleyebiliriz.

Inan kelimesi inanmak, dayanmak ve güvenmek¹⁰ gibi anlamlara gelmektedir: *Men anar inandım*. (Ben ona güvendim.)¹¹

İslam inancındaki iman kelimesi de hemen hemen aynı anlama gelmektedir. Mesela aynı kökten gelen *emin* kelimesi de *güvenilir* anlamında kullanılmaktadır. Mesela Peygamberimize verilen “emin” (güvenilir) nitelemesindeki *emin* kelimesi iman ile aynı kökten gelmektedir.

Büt kelimesi de iman ile eş anlamlı olup, ikrar ve kabul etmek manasınadır: “*Kul Tenrike bütü*.” (Kul Tanrı’yı kabul etti, varlığını ikrar etti.)¹²

⁹ Karaman F., Karagöz İ., Paçacı İ., Canbulat M., Gelişgen A., Ural İ, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, (DİB Yay.), 2006, 315.

¹⁰ DLT, 414.

¹¹ DLT, 100.

¹² DLT, 324, 403.

Kirtü yemin ve doğru yerde bulunmak manasına gelmektedir. *Kirtü* kelimesi ile bu kelimenin türevlerinin de iman, iman etmek, güvenmek ve dayanmak anlamlarına geldiğini görüyoruz. Mesela, **Kirtkünmek** kelimesi iman etmek, ikrar etmek anlamına gelmektedir: “*Kul Tenrike kirtkündi.*”¹³ (Kul Tanrı’nın varlığına iman etti, ikrar etti.) *Kirtü* kelimesini İslam inancındaki “kelime-i tevhid” yani Allah’ın birliğine ve O’ndan başka bir ilahın olmadığına iman etmek anlamında kullanabiliriz.

Aynı kelimeden türemiş olan **kirtkinse** (*ol Tenrike kirtkinsedi.* / O, Allah’ın birliğini ikrar etmek istedi.) ve **kirtülemek** (*ol anı kirtüledi.* / O, onun dediğini doğruladı.) kelimeleri de tasdik ve iman anlamında kullanılmaktadır.¹⁴

Divan’da, imanın karşıtı olan ve inkar etmek anlamında kullanılan kelime ise “**tan**” sözcüğüdür: *Ol alımnı tandı.* (O borç vb. vereceği şeyleri inkar etti.) Tanrı veya herhangi bir şeyi inkar etmek için de aynı kelime kullanılır.¹⁵

TANRI

Tanrı inancı bir dinin temel inanç esaslarının başında gelmektedir. Her din ve toplumun kendine has bir Tanrı inancı ile bu Tanrı’ya verdiği isim ve çeşitli sıfatlar bulunmaktadır. İslam inancında Tanrı kavramı *Allah* ismi ile adlandırılır. Yine Allah’a ait sayısız sıfatlar bulunmaktadır.

Divan’da ise Tanrı kavramı **Tenri** olarak yer almaktadır. Kaşgarlı Tenri kelimesini, “Yüce ve Aziz olan Allah” şeklinde açıklamaktadır.

Bir şiirde Tanrı’ya karşı yapılması gereken görev şöyle ifade edilmektedir:

Tün kün tapun Tenrike boynamagil / Kor-kup anar eymenü oynamagil

¹³ DLT, 180

¹⁴ DLT, 125, 180, 489, 525.

¹⁵ DLT, 427.

(Gece gündüz yüce Allah’a ibadet et ve isyan etme! Ondan ürk ve kork; ona karşı haya ve korku içinde ol ve oynama!)¹⁶

Tanrı kavramını incelerken “put” anlamına gelen **Burxan (Furxan)** kelimesine değinmek yerinde olacaktır. Ancak bu kelimeden kastedilen anlamın çok da açık olduğunu söylemek mümkün değildir. Kaşgarlı Mahmud, putların bulunduğu ibadethaneye ise *furhan evi* denildiğini belirtir:

Kelnizyelü atkımız / kendler üze çıktımız / fuxan evi yıktımız.

(Sel gibi onların üzerine yürüdük, şehirlerine girdik ve puthanelerini yıktık.)¹⁷

Divan’da, Tanrı’nın sıfatlarını ifade etmek için de çok sayıda kelime bulunmaktadır:

Bayat. Bu sözcük Türkçe’nin Argu¹⁸ lehçesinde kullanılan bir kelime olup, Tanrı’ya ait isimlerinden birisidir.¹⁹ Ancak bu ismin anlamı Divan’da bulunmamaktadır. Ahmet Caferoğlu’nun iddiasına göre *bayat* kelimesi, Eski Uygurca varlıklı, zengin ve devletli manasına gelen “*bayagut*” kelimesinin farklı söylenişi olmalıdır.²⁰

Bayat aynı zamanda Oğuz boylarından birinin adıdır.²¹

Bedük. Başkasına boyun eğmeyen, her şeyin büyüğü, ulu (bedüklemek/ tazim etmek)²² gibi anlamlara gelen bir sıfattır. Biz bu sıfatı Allah’ın vasıflarından Ekber, Ulu, Yüce ve Tealâ gibi kavramların karşılığı olarak görebiliriz.

İdi. Kelime olarak sahip ve efendi anlamına gelen *İdi* sözcüğü, Tanrı’nın her şeyin sahibi ol-

¹⁶ DLT, 501.

¹⁷ DLT, 149.

¹⁸ Arguların hangi Türk boyu olduğu hususunda değişik görüşler bulunmaktadır. Ancak Fuad Köprülü’ye göre Argular, Karluklara ait bir Türk boyu olup, dilleri de Hakaniye (Karahanlı) lehçesine benzemektedir. Bkz., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, DİB Yayınları, 1993, s. 141.

¹⁹ DLT, 419.

²⁰ Caferoğlu A. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, (TDK Yay.), 1968, 36.

²¹ DLT, 419.

²² DLT, 155, 166, 485.

duğunu²³ belirtmek için kullanılır. Bu kavram, Allah’ın *Rab* ve özellikle de *Melik* isminin karşılığı olarak kullanılabilir.

Törü: Töre anlamına gelmekle birlikte, Tanrı’nın yaratma vasfını belirtmek için de **törü** kelimesi kullanılır: Divan’ın bir çok yerlerinde **törü** kelimesinin değişik kullanımlarını görmek mümkündür. Mesela, *Yalnuq törüdi* (Beşer yaratıldı),²⁴ *Tenri yalnuq törütti* (Tanrı Adem’i (insanı) yarattı), *Tenri ajun törütti* (Tanrı alemleri yarattı)²⁵ bunlardan bazılarıdır.

Ugan: Ugan kelimesi Tanrı’nın sıfatlarından birisi olup, O’nun her şeye gücünün yettiğini belirtmek için kullanılır. Mesela, “*Ugan Tengri*” (Gücü yeten (Kadir) Tanrı)²⁶ anlamına gelmektedir. Bu sözcük, İslam inancındaki Allah’ın kudretini belirtmek için kullanılan “kadir” kelimesinin karşılığı olarak kullanılabilir.

KİTAP

Vahiy kaynaklı bir dinin temel inanç esaslarından birisi olan “kitap” kelimesi, Arapça kökenli bir sözcük olup, yazı, yazışma ve yazılan şey gibi anlamlara gelmektedir. Dinî bir kavram olarak ise Allah’ın insanlara iletilmesi için melek (Cebrail) vasıtasıyla peygamberlere gönderdiğine inanılan sözlerin bir arada bulunduğu kitap anlamına gelmektedir. İslam inancına göre Allah tüm milletlere peygamber ve peygamberlerin bir kısmına da insanlara iletilmesi için kitaplar göndermiştir.

Divan’da kitap anlamında **Bitig** ve **Biti** kelimeleri kullanılır. **Bitig** kelimesi kitap, mektup, yazı yazmak ve yazılı kağıt²⁷ gibi anlamlara gelmektedir. Bu bakımdan ister Tanrı tarafından gönderilsin, isterse insan eseri olsun tüm kitaplara **bitig** adı verilir. Mesela, “*er bitig bitidi*”²⁸ denildiğinde bir kişinin kitap yazdığı kastedilir. *Bi-*

ti kelimesi ise “*gökten inen kitap*”²⁹ anlamında özel bir isim olarak kullanılmaktadır. Bu kelimeyi, bugün de kullandığımız “*semavi kitap*” kavramının karşılığı olarak görebiliriz.

PEYGAMBER

İslam gibi vahye dayalı olduğuna inanılan dinlerin temel inanç esaslarından birisi de Peygamberlere iman etmektir. Peygamber sözcüğü Farsça kökenli bir kelime olup, Allah’tan haber getiren kişi demektir.³⁰ Bu kavramın Arapçası ise rasul ve nebi kelimeleridir. Divanda, Peygamber kavramı ile ilgili de “*yalavaç/yalawaç*” ve “*sawçı*” kelimelerinin kullanıldığını görmekteyiz.

Kaşgarlı Mahmud’a göre Allah’ın göndermiş olduğu peygamberlere **yalavaç** denir. Mesela Allah’ın peygamber gönderdiğini belirtmek için *Tenri yalavaç ıdtı*. (Yüce Tanrı elçi gönderdi.) denir. Yine peygambere salavat getirmeyi belirtmek için “*Yalavaçka alkış birgi*” (Peygamber’e salavat getir.) tabiri kullanılır.³¹

Divanda peygamber ve elçi anlamında kullanılan bir diğer sözcük ise saw kökünden türemiş olan **sawçı**³² kelimesidir. Saw söz, hikaye anlatmak, mektup yazmak, haber vermek, ünlenmek ve atasözü³³ gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamlar açısından bakıldığında **sawçı** kelimesinin haber veren, kıssa anlatan, insanlara bilgi ulaştırılan ve özlü sözler söyleyen kişi manasında kullanıldığını görmekteyiz. Böyle bir tanımlama vahiy esaslı dinlerdeki peygamber kavramı için de geçerlidir.

MELEK

Melekler iman etmek de vahye dayalı bir dinin temel ilkelerinden birisidir. Melek kelimesi sözcük anlamı itibariyle haberci ve kuvvet anlamına gelmektedir. İslam terminolojisinde ise me-

²³ DLT, 42, 140.

²⁴ DLT, 461.

²⁵ DLT, 327.

²⁶ DLT, 36.

²⁷ DLT, 34, 80, 94, 98, 107, 234.

²⁸ DLT, 334.

²⁹ DLT, 441.

³⁰ Karaman F., vd., 539; Yeğin A., Badıllı A., İsmail H., Çalım İ. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, İstanbul, Türdav Yay, 1999, s. 801.

³¹ DLT, 40, 48, 329, 268, 529.

³² DLT, 530.

³³ DLT, 410, 411, 530.

lek, nurdan yaratılmış, yeme ve içme, erkeklik ve dişilik gibi özellikleri bulunmayan latif, nurani ve ruhani varlıklar olarak kabul edilmektedir.³⁴

Divan’da melek kavramını karşılamak için **yumuşçı** kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Zira yumuşçı, iki veya daha fazla kişi arasında haberleşme ve haber getirip götürme anlamına gelen “yumuş” kökünden türemiş olup, kendisine verilen bir bilgiyi başkasına ulaştırarak kişi demektir. Melek de Tanrı ile peygamber arasında bir elçi olduğu için kendisine bu isim verilmiştir.³⁵

Divan’da Şeytan kavramının karşılığı olarak da **yek** kelimesi kullanılır: “*Bilmiş yek bilmedük kişiden yig.*” (Tanıdık şeytan tanımadık adamdan daha iyidir.) “*Yek anı esnetti*” (Şeytan onu esnetti.), “*Yek kargaldı*” (Şeytan lanetlendi.)³⁶

AHİRET

Kaşgarlı Mahmud ahiret anlamında “*Mengü ajun*” tabirini kullanır. Bu kelimelerden *mengü*, ezeli ve sonsuz, *ajun* ise dünya, evren ve alem anlamına gelmektedir. *Mengü ajun*, sonsuz, ebedi ve daimî alem yani dinî bir terimle *ahiret* demektir. Ahiret anlamında ayrıca **ol ajun** kelimesinin kullanıldığını da görmekteyiz.³⁷

Ahiret denildiğinde *cennet* ve *cehennem* gibi akla gelen iki önemli kavram daha vardır. Divan’da bu iki kavramı belirtmek için de **uçmak** ve **tamu** kelimeler kullanılmaktadır.

Cenneti anlamına gelen **uçmak**³⁸ kelimesi, bir şiirde şöyle kullanılmaktadır:

Türlüg çeçek yazıldı, / Barçın yadım kerildi,

*Uçmak yeri körüldi, / Tumlug yana kelgüsüz.*³⁹

(Türlü çiçekler açıldı. Sanki ipek halı yayıldı. Böylece cennet yeri görüldü. Mevsim öyle ılıklaştı ki soğuk hiç dönmeyecek.)

Tamu kelimesi ise cehennem kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır: *Tamu kapugin açar tawar.* (Rüşvet cehennem kapısını bile açar.)⁴⁰

KADER

Divânü Lügâti’-Türk’te doğrudan kaza ve kader kavramlarını karşılayacak bir kelime bulunmamaktadır. Ancak talihsizlik, şanssızlık ve kötü akıbet gibi olumsuzluk bildirmek için “*kowı*” kelimesi kullanılır. *Kowı* ayrıca içi boş, oyuk gibi anlamlara da gelmektedir. Mesela içi çürümüş ağaca “*kowı yığaç*” denir.

“*Kowı er*” tabiri ise talihsiz kişi demektir. Bir atasözünde şöyle denir: *Kowı er kudugka kirse yil alır* (Talihsiz adam kuyuya da girse, rüzgar ona isabet eder.)⁴¹

İBADET İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

Allah’a kul olma anlamına gelen ibadet kelimesi, bir dinin emrettiği saygı, tazim ve hürmet demektir. İbadetin değişik türleri bulunmaktadır. Bir kısmı beden ile, bir kısma mal ile ve bir kısmı da hem beden hem de mal ile yapılır.

Divan’da ibadet kelimesine karşılık gelebilecek birçok kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerden bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:

Edgülik: İyilik, iyi yapılmış iş (*edgü ed*) veya bir şeyin çok mübalağalı bir şekilde iyi olduğunu ifade etmek için kullanılır. Mesela *ep edgü nen* (çok iyi bir şey/salih amel) demektir. “*Edgülikni suw adakında kemiş başında tile.*” (İnsanlar için iyilik ve ihsanı, suyun sonuna fırlatıp at, onu suyun kaynağında yüzerken görürsün.)⁴²

İbadet kelimesini ifade etmek için kullanılan bir diğer kelime ise “*tap*” ve bu kökten türemiş

³⁴ Karaman, vd., 421-23.

³⁵ DLT, 353.

³⁶ DLT, 119, 414, 301.

³⁷ DLT, 19, 36, 378, 502.

³⁸ DLT, 499.

³⁹ DLT, 58.

⁴⁰ DLT, 448.

⁴¹ DLT, 445.

⁴² DLT, 20, 37, 264.

olan kelimelerdir. **Tap** kelimesi bulmak, hizmet etmek, kulluk etmek, Tanrı’ya ibadet etmek ve emirlerine uymak anlamında kullanılmaktadır: *Kul Tenrike taptı.* (Kul, yüce Tanrı’ya kulluk etti.)⁴³

Tap kökünden gelen diğer kelimelerin birçoğu da yine ibadet kavramı ile ilgilidir. Mesela, *Tapın/tapur:* “*Tenrike tapın*” (Yüce Allah’a ibadet et). “*Tün kün tapun Tenrike boynamagil*” (Gece gündüz yüce Allah’a ibadet et ve isyan etme.), *Tapug* (itaat/hizmet) “*Tenri tapuğu*” (Allah’a itaat.)⁴⁴ gibi kelimeler ibadetle ilgili türemiş sözcüklerdir.

Tapınmak: İbadet etmek, Tanrı’nın emirlerine uymak: “*Men Tenrike tapındım.*” (Ben Tanrı’ya itaat ettim). Bu kelime hizmet etmek anlamına da gelir: “*Ol begke tapındı.*” (o beye hizmet etti.)⁴⁵

İyi, güzel ve yararlı iş karşılığı olarak “**yaxşı**” kelimesi de kullanılmaktadır: “*Yaxşı nen*” (iyi şey), “*yaxşı iş*” (iyi iş)⁴⁶.

Divanda ayrıca ibadet eden yani mütedeyyin anlamına gelebilecek bazı kelimeler de bulunmaktadır. Mesela, **tapındaçr.** (ibadet eden/ secde eden), **tapinguçı** (ibadet eden), **tapingan, tapugçı, tengrigen** (Tanrı’ya tapan bilgin kimse) ve **yincge**⁴⁷ kelimesi de dindar ve ibadet eden kişiler anlama gelmektedir.

Divanda yer alan ibadetle ilgili diğer kavramları ise şöyle sıralayabiliriz:

Alkış: Övgü, dua, insanın iyiliklerini zikretme ve menkıbelerini anlatma: *Ol begke alkış birdi* (O, beyi övdü.), *Yalavaçka alkış birgil* (peygamber aleyhisselama salavat getir.)⁴⁸

Arın: Herhangi bir şeyi temizlemek anlamına gelen bu kelimeyi “tövbe” manasında da kul-

lanabiliriz: *Er arındı* (adam temizlendi.)⁴⁹ yani tövbe etti denilebilir.

Ertürmek: Bağışlamak, günahların affedilmesi anlamında kullanılan bir kelimedir: “*Anın yazukın ertürdi.*” (Onun günahını affetti.)⁵⁰

Muyar: Sevap kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır: Mesela, yola yapılan sebiller **muyarlık** (sevap amacıyla konulmuş su sebili) denir.⁵¹

Çın: Doğru, güvenilir olmak ve sadakat gibi anlamlara gelmektedir. Mesela “*çın sözler*” (doğru sözler), “*çın kişi*” (güvenilir, sadık adam)⁵² gibi kullanımlarda “çın” kelimesi emin olunun, güvenilen anlamında kullanılmaktadır.

Yazuk: Suç, hata, günah: “*Ot tütünsüz bolmas yiğit yazuksuz bolmas.*” (Ateş tütünsüz, yiğit de hatasız olmaz.) “*mün*” ve “*Erinçü*” kelimesi de aynı anlamda kullanılmaktadır.⁵³

NAMAZ

Namaz sözcüğü Farsça asıllı namaz kelimesinin Türkçe söylenişidir. Farsça’da namaz hizmet, bendelik, Tanrı’ya taat ve ibadet anlamına gelmektedir.⁵⁴ Namaz kelimesinin Arapçası ise “salat” sözcüğüdür.

Divan’da namaz kavramını karşılamak üzere “**yükünç**” kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz. *Yükünç*, yük kökünden türemiş olup, bir şeyi üzerine almak, taşımak anlamına gelmektedir. Bu anlamda yükünmek ve yükünç kelimeleri, insanın Tanrı’ya karşı yüklendiği bir sorumluluğu ifade etmektedir. Kaşgarlı da bu kelimelere aslına uygun olarak secde etmek ve namaz kılmak anlamlarını vermiştir. Mesela, “O, namaz kıldı” demek istenildiğinde, “*Ol yükünç itt*” ya da “*ol yükünç kıldı*” denir.⁵⁵

⁴³ DLT, 223, 272.

⁴⁴ DLT, 160, 280, 501.

⁴⁵ DLT, 272-73.

⁴⁶ DLT, 361.

⁴⁷ DLT, 161, 280, 458, 501, 503, 507.

⁴⁸ DLT, 48, 114, 128.

⁴⁹ DLT, 6, 99.

⁵⁰ DLT, 105.

⁵¹ DLT, 419-20.

⁵² DLT, 147, 404.

⁵³ DLT, 7, 67, 227, 281, 354, 404.

⁵⁴ Şükûn Z. *Farsça-Türkçe Lûgat*, C. 3, İstanbul (MEB Yay.), 1996, 1904.

⁵⁵ DLT, 88, 241.

Namazın önemli bir rükunu olan secde kavramını ifade etmek için **yükün** kelimesi kullanılır: *Tenrike yükün.* (Tanrı’ya secde et.), *Kul Tenrike yükündi* (Kul yüce Tanrı’ya secde etti)⁵⁶

Rükû kavramını ifade etmek için kullanılan sözcük ise “**mük**” kelimesidir: “*Ol mük turdı.*”⁵⁷ ibaresi, bir kişinin belini bükerek (rükudaki gibi) durduğunu belirtmek için kullanılır.

ABDEST

Farsça, el yıkanacak su, ahlakı temiz sofu ve eli çabuk iyi sanatkâr⁵⁸ gibi anlamlara gelen abdest kavramının Arapçası vudû‘ kelimesidir. Divan’da abdestin karşılığı olarak yıkamak, su ile temizlemek anlamına gelen ve “**yu**” kökünden türemiş olan “**yunmak**” fiilinin kullanıldığını söyleyebiliriz: Mesela bir kişinin abdest aldığını belirtmek için “*er yundi*” denir.⁵⁹

ORUÇ

Divan’da doğrudan oruç kelimesini karşılayacak bir kelimeye rastlanmamakla birlikte, Hristiyanların yapmış oldukları oruç ya da perhize “**baçak**”⁶⁰ adı verilmektedir.

■ DİĞER KAVRAMLAR

Yukarıda belirtilen kategoriler dışında, Divan’da yer alan diğer dinî kavramları ise şöyle sıralamak mümkündür:

İhsan ve lütufta bulunmak anlamında “**açığ**” kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz. Mesela, “*Han mana açığ birdi.*”⁶¹ (Han bana ihsanda bulundu.)

Akr. Cömert kelimesinin karşılığı olarak “**aki**”⁶² kelimesi kullanılmaktadır. *Akılar, akılamak* şeklinde de kullanılan bu kelime, cömert ve lütufta bulunmak anlamına gelmektedir.

Mesela, bir kişi, bir başkasının cömert ve lütfuna mazhar olduğunda o kişiyi övmek için “**akılamak**” fiilini kullanır: “*Ol meni akıladı.*”⁶³ (O benim cömert olduğumu söyledi.).

Ayrıca iyilik ve cömertlik hasleti olarak “**kanıg**”⁶⁴ kelimesi ile cömert ve merhametli kişi anlamında niteleme sıfatı olarak “**bagırsak**”⁶⁵ kelimelerinin de kullanıldığını görmekteyiz.

Bayık. Doğruluğu ifade etmek için bayık sözcüğü kullanılmıştır: “*Bayık söz*”⁶⁶ (doğru söz).

Bayram. Oğuzlarda bayram gününü ifade etmek için kullanılan bir kelimedir. Bu kelime, insanların sevinç ve piknik günleri için kullandıkları “*badram*” sözünden dönüştürülmüş olmalıdır.⁶⁷

Boyna. Kibir, kasılma ve isyan gibi anlamlara gelmektedir: “*Tün kün tapun Tenrike boynamagil.*” (Gece gündüz yüce Tanrı’ya ibadet et ve isyan etme!)⁶⁸

■ SONUÇ

Türkler Müslüman olduktan sonra dinî kavramlarını oluştururken başlangıçta Türkçe terimler kullanmışlardır. Mesela 12. Yüzyılda yaşamış olan Ahmed Yesevî ve 13. Yüzyılın sonlarında yaşamış olan Hacı Bektaş-ı Veli gibi âlimlerin eserleri çok sade Türkçe ile yazılmış ve dinî kavramların büyük çoğunluğu Türkçe kelimelerle ifade edilmiştir. Çünkü bu gibi ilim adamları eğitimlerini Türk ülkelerinde tamamladığı için, halkın konuştuğu dili konuşuyor ve onlarla Türkçe anlaşıyorlardı. Ancak tahsilini Arapça eğitim veren medreselerde alan ilim adamlarımız, zamanla Türkçe terimleri bırakarak ekseriyeti Arapça ve bir kısmı da Farsça asıllı kelimeleri tercih etmeye başlamışlardır. Halbuki dinî kavramların başka bir dilden alınan terimlerle ifade edilmesi, bu

⁵⁶ DLT, 280, 383.

⁵⁷ DLT, 145.

⁵⁸ Şükun, C. 1, 12.

⁵⁹ DLT, 378.

⁶⁰ DLT, 177.

⁶¹ DLT, 30.

⁶² DLT, 43.

⁶³ DLT, 135.

⁶⁴ DLT, 161.

⁶⁵ DLT, 220.

⁶⁶ DLT, 416.

⁶⁷ DLT, 211, 422.

⁶⁸ DLT, 107, 501.

kavramların anlaşılmasında da önemli bir engel olarak düşünülebilir. Çünkü Allah, dinin daha iyi anlaşılması için her kavme kendi dilini konuşan bir peygamber göndermiştir. Zira bir milletin kendi kavramlarını bir başka dil ile ifade etmesi hem telaffuz, hem mental hem de o dilin kullanımını açısından bir takım olumsuzluklar doğurmaktadır.

Biz bu çalışmada Türkçe'nin en eksik sözlüğü olarak kabul edilen *Divânu Lugâti't-Türk*'teki söz varlıklarından hareketle dinî kavramların Türkçelerini tespit etmeye çalıştık. Elde ettiğimiz sonuçlara göre bu eser, İslam Dini'ne ait temel kavramların büyük çoğunlu-

ğunu karşılayabilecek kelime hazinesine sahiptir. Mesela, itikad (inanç), ibadet, ahlak ve diğer dini kavramların büyük çoğunluğunun karşılıklarının bu eserde bulunması, aynı zamanda Türklerin İslam'dan önceki inançlarında da söz konusu ilkelerin bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Buna rağmen çalışmamızdan, dilimize geçmiş olan Arapça ve Farsça kelimeleri tasfiye ederek yerlerine *Divânu Lugâti't-Türk*ten terimler yerleştirmek sonucu çıkarılamaz. Çünkü “Türkçeleşmiş Türkçedir” prensibi gereği halkın kullandığı her kelime hangi kökenden olursa olsun Türkçe olup en az diğer kelimeler kadar vazgeçilmezdir.

KAYNAKÇA

- Azar, Birol. “Eski Türk İnanç Sistemi ve Divânü Lugâti't-Türk”, *Rize Üniversitesi Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri*, (17-19 Ekim 2008, Rize), Rize Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, (TDK Yay.), 1968.
- Erdoğan, İsmail. “Divânü Lugâti't-Türk'te Bulunan Ahlakî Terimler”, *Geçmişten Geleceğe Ahlak Sempozyumu*, Bartın, 2015, ss. 397-415.
- Gökşen, Cengiz, “Divânü Lugâti't-Türk'teki Dinî Unsurlar ve Bu Bağlamda Divânü Lugâti't-Türk'ün Yazılış Amacı”, *Rize Üniversitesi Uluslararası Kâşgarlı Mahmud*

- Sempozyumu Bildirileri*, (17-19 Ekim 2008, Rize), Rize Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Kaçalın, Mustafa S. “Divânü Lugâti't-Türk”, *DİA*, 9, İstanbul, 1994.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, haz. A. Bican Ercilasın- Z. Akkoyunlu, TDK yay. Ankara, 2014.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, C. I, çev., Besim Atalay, TDK Yay., Ankara, 1992.
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB Yayınları, Ankara, 1993.

- Şükûn, Ziya, *Farsça-Türkçe Lûgat*, C. 3, İstanbul (MEB Yay.), 1996.
- Yeğîn, Abdullah. Badıllı, Abdulkadir. İsmail, Hekimoğlu. Çalim, İlham. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, İstanbul, Türdav Yay, 1999.
- Yılmaz, Nuran, “XI. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divânü Lugâti't-Türk'teki Yansımaları”, *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi*, (28-30 Mayıs 2008, Ankara), TDK Yayınları, Ankara 2009.